

MAGYAR GÓLEMEK, AVAGY TEST ÉS LÉLEK TALÁLKOZÁSI PONTJAI
- bibliográfiai kísérlet -

Absztrakt

Ebben a tanulmányban olyan, magyar szerzők által, magyarul írt művek kerülnek bemutatásra, melyekben szerepet kap a *gólem* valamilyen vonatkozása. Korábban néhai Scheiber Sándor professzor hívta fel ennek fontosságára a figyelmet: „A magyar irodalomban található nyomait fel kellene kutatni”. A Scheiber professzor által megkezdett kutatások kibővített folytatása olvasható itt ötven tételben, irodalmi és műfaji sokszínűségeikkel: vers, novella, dráma, paródia, jesíva-történet, memoár, folklór, regényesség, vezércikk, internet, képzőművészet, zene és színház, politika/közbeszéd, tudomány, melyek ékesen bizonyítják a *gólem* „továbbélésének” egyedi és összehasonlíthatatlan jellegét.

Abstract

Hungarian Golems – or Meeting Points of Body and Soul / a bibliographical overview/

The purpose of this study is to present a historical point of view focuses on the Golem's attributes, literary tradition written by Hungarian authors. The historical and legendary question was raised by the studies of the famous Sándor Scheiber, scholar of Jewish mystical tradition. His research statements were based on historical-folcloristical concepts of the interpretation of The Golem in poetic, literature, dramatic art, parodistic or folcloristic conventions, essays, yeshiva-stories, political, academic or communicative discourses, music and theater/film collections, and different other academic legends. In this essay I am going to classify and present fifty registers of different images of the Golem's legends that prove the survival and uniquely and incomparable character of this legend.

*„Idomtalan (gólem) testemet látták szemeid,
s könyvedben mind be vannak írva a napok,
melyek alkotandók”
(Zsoltárok 139:16)*

A gólem (alaktalan bábu) a *Szentírás*ban egyszer, a Zsoltárok 139:16-ban fordul elő: „Idomtalan

(גולם / *gólem*) testemet látták szemeid, s könyvedben mind be vannak írva a napok, melyek alkotandók”. A zsidó misztikában régóta újra és újra előforduló fogalom ez. Az embernek azt az örök vágyát fejezi ki, hogy Teremtőjéhez hasonlóan maga is alkotó lehessen. A régi bölcsek tanítása szerint ezzel a témakörrel csak nagy üldözések idején szabad foglalkozni. Így történt ez a 16. századi Prágában is, amikor az akkori zsidóüldözések idején Löw rabbi kétségbeesésében gólemet készített a zsidók megmentésére. Az először még szófogadó gólem később egyre inkább emberi vágyakkal és önálló akarral kezdett rendelkezni, míg aztán ön- és közveszélyes tobolását az alkotók csak az életük kockáztatásával tudták megfékezni. A zsidó misztikusok szerint a szűz talajból gyúrt gólem csak akkor tud életre kelni, ha a nyelve alá egy olyan papírlapot tesznek, amelyre Isten nevét írták. Más vélemények szerint a gólem homlokára a *Széfér Jecirá* (Az Alkotás könyve) megfelelő betűkombinációit kell írni. Az elbeszélések szerint, amikor már nincs szükség az „agyagrobotra”, le kell törölni a betűket a homlokáról, vagy ki kell venni a papírlapot a szájából. A történelem során többen is próbálkoztak gólemkészítéssel (pl. Ben Szíra, Ábrahám ibn Ezra, Ibn Gabiról, Eliahu vilnai gáon, Baál Sém Tóv stb.), de vagy maguktól felismerték, hogy tévedtek, vagy külső kényszer hatására kellett rádöbbenniük tévedésükre. Manapság ez a kifejezés a jiddis kultúrkörben pejoratív értelemben jelenthet „zombi”-t is. Manapság az izraeli hadseregben gólemnek hívják azt az ember alakú bábút, amelyre célba lönek. A hétköznapi szlengben jelenthet bugyuta embert is.

A gólem-mítosz eredete az őstörténet kódébe vész: ez ugyanis az emberiség tudattalanjának egyik alap-mítosza. A zsidó hagyomány szerint az első gólem maga Ádám volt, míg az Örökkévaló éltető-lelket nem lehelt belé. Eszerint az élettelen agyagfigura az isten *tellurikus* (földi) alakmását jelképezi, s a gólem-készítés az isteni teremtéstörténet megismétlése mágikus formában. A kabbala elismert szakértője, a tudós Gershom Scholem szerint a gólemkészítés oka – mert a zsidó misztikában rendre fel-feltűnnek a gólemet készítő rabbik – a mágikus tapasztalatszerzés vágya, az emberi lélek egyik – isteni – arculata nyilvánításának szükséglete (lásd G. Scholem 1965 *A gólem eszméje. A kabbala és szimbolikája* című

kötetben). Ám a gólem kezdettől fogva nemcsak jó, hanem rossz erők bábja is, hiszen megalkotáshoz szellemi hatalmakkal kell paktálni. A mítosz archetipikus előképe jelenik meg bizonyos szempontból a nagy eposzokban (először a *Gilgames*-eposzban), ahol az ember lelkének két fele mint két testvér (egy jó és egy rossz) folytat egyenlőtlen küzdelmet. Ezt a harcot Sigmund Freud egy Carl Junghoz írott 1911-es levelében úgy értelmezi, mint az ember sajátosan konfliktusos viszonyát saját libidójához. Hasonlóképpen ókori mintáig vezethető vissza a gólem-mítosz másik főhőse, az élettelen figurát létrehozó művész, akinek az alkotása életre kel (pl. a Pügmalión-története és a bűvészinás esete, vagy Lukianos: *A hazugság szerelme, avagy a hitetlen* 34–36., valamint Ovidius: *Metamorphoses* X. 243–297.). E mítosz fejlődéstörténete során hol az emberi lélek jobbik, hol rosszabbik felének győzelmével ér véget a mérkőzés, a művész szándéka – és kockázatos vállalkozása – azonban egyértelműen azt célozza, hogy lelke rosszabbik felének sugallatait legyőzze, azokat eltárgyasítsa, s ezáltal megváltsa önmagát.

A mítosz mindkét alaptípusának van tehát egy üdvtörténeti, messianisztikus vonatkozása, ami kiváltképp alkalmassá tette arra, hogy a középkortól kezdve jelképi erővel fejezze ki a létében fenyegetett, üldözött, védtelen európai zsidóságnak azt a vágyát, hogy tudása révén fölébe kerekedjék sanyargatóinak, vagy legalább megszabaduljon tőlük. A gólem-mítosz ezen újabb feldolgozása az idők folyamán csaknem kerek, novellisztikus jellegű történetté csiszolódott, bár több változata ismeretes. A legnépszerűbb változat szerint a híres prágai Löw rabbi – a zsidó misztika, a *kabbala* minden titkainak tudója – azért készített agyagból gólemet, hogy oltalmat nyújtson népének a császár zsidóellenes rendelkezéseivel szemben. Jellemző, hogy a gólem-legendának ez az újabb változata az újkori antiszemitizmust végigkísérő *vérvádak* nyomán rendre újjáéledt. A gólem-motívum – illetve analogikus megfelelője, a *Doppelgänger*-téma (az alterego, a másik én megjelenése) – először a 18–19. századi német és angol romantikában (Jakob Grimm, Mary Shelley, Robert Louis Stevenson, Theodor Storm), majd a 20. század eleji német expresszionizmusban vált igazán népszerűvé. Harmadik „fénykorát” épp napjainkban éli, hiszen a tömegkultúrában annyira népszerű zombi-, robot- és android-figurák csak a mai rémfilmek technikai lehetőségeik, s nem lényegük folytán különböznek a régebbi gólem-ábrázolásoktól. Voltaképpen ez a vonatkozás is elegendő volna, hogy megmagya-

rázza, miért volt akkora sikere a New York-i Zsidó Múzeum által rendezett nagy tematikus kiállításnak. *A gólem! Veszély, megszabadulás és művészet* című kiállítás művészeti áganként gyűjtötte össze a gólem-témával foglalkozó alkotásokat. A filmvetítésekre, különösen a Wegener-film vetítésére csak úgy tódult a nép.

Vajon mi az oka annak, hogy a gólem-figurától ma is igazán megijedünk, pedig vannak, akik talán csak ijesztgetni akarnak vele bennünket?

Tudvalevő, hogy a téma huszadik századi divatját egy ügyes német ponyvaíró – egykor prágai bankár, utóbb a *Simplicissimus* című satirikus folyóirat szerkesztője –, Gustav Meyrink indította el 1915-ben megjelent *Gólem* című regényével.

E mára meglehetősen elfeledett könyv (melyet a magyar olvasóközönség nagy része legfeljebb Karinthy Frigyes paródiájából ismer) korigényt elégített ki. Olyan szorongásoknak adott átélhető formát, amelyek megalapozottsága csak a század közepe tájára bizonyosodott be teljesen. Ráadásul ideológiailag üdvösen eklektikus alapokra épített. Nemcsak ügyes kézzel keverte a valódi mélységeket szemfényvesztő sarlatánsággal (ami mellesleg eléggé megfelelt a későbbi megfilmesítések kívánalmainak), hanem képes volt a zsidó kabbalista hagyományokat az akkoriban Hélène Blavatsky és Annie Besant által népszerűsített zavaros kripto-keresztény vallásfilozófia, a *teozófia* elemeivel ötvözni. Meyrink góleme *ahasvérusi* jelenség: az agyagfigura harminchárom évenként jelenik meg a prágai gettóban...

Ebben a tanulmányban olyan, magyar szerzők által, magyarul írt műveket kívánunk bemutatni, amelyekben szerepet kap a gólem. Néhai Scheiber Sándor professzor *Kaczér Illés és a zsidó folklór* című írásában számos e témára vonatkozó adatot adott közre, de éppen ő hívta fel rá a figyelmet: „A magyar irodalomban található nyomait fel kellene kutatni”. A Scheiber professzor által megkezdett munkát kívánjuk most folytatni. Dolgozatunkban az irodalmi vonatkozások mellett a képzőművészet, zene és színház, sőt a politika és a közbeszéd, valamint a tudomány is helyet kap.

Az alábbi ötven tétel irodalmi és műfaji sokszínűsége (vers, novella, dráma, paródia, jesivátörténet, memoár, folklór, regényesszé, vezércikk, internet), képzőművészet, zene és színház, politika/közbeszéd, tudomány, valamint az egyes szerzők megközelítése és értelmezése ékesen bizonyítja a gólem „továbbélésének” egyedi és összehasonlíthatatlan jellegét.

A szentírási és rabbinikus irodalmi vonatkozások mellett – amelynek tengernyi az irodalma – a gólem-történet a történelem során a művészet szinte minden ágát megtermékenyítette, az irodalom, zene és a képzőművészet területén is. Az alábbiakban a *magyar vonatkozású utalások* feltérképezésére teszünk kísérletet, *előfordulásuk időrendi sorrendjében*.

Irodalom

1. Roboz Andor *A gólem* c. versében (*Almanach. Izr. Családi Naptár*. 1902/3:150-152) elmondja, hogy Lőw rabbi megteremtette a műembert, akinek azonban nincs érzelme: „Nem méltó az ember-létre, Ki jót, rosszat meg sem érez!”
„A nagy rabbi összerendezzen
S odalép az ember-géphez:
'Nem méltó az ember létre,
Ki jót, rosszat meg sem érez!'
S szent nevét az ég Urának
Ajka közül kiragadja...
És az új lény porrá omlik
Ugyanazon pillanatban”.
2. Cholnoky Viktor *A hasbeszélő* c. novelláját így kezdi: „Ezt a történetet, valamikor régen az öreg Malnovil Simon mondta el nekem... (*Nyugat*, II. 1909. 2. kötet, 679.)
3. Kaffka Margit 1910-ben *A város* c. versében említi Lőw rabbit. (*Összes versei*. Bp. 1961:110)
4. Móra Ferenc kétszer említi. *Egyszer a Szegedi Naplóban A gólem* c. vezércikkében 1911. május 13-án, másodszor a *Legendák temetője* c. tárcájában (*Magyar Hírlap*, 1930. augusztus 24.)
5. Kornai István verseskötetében *A két prágai próféta* c. költeményében említi a gólem-mondát. (*Magyar Világ*. Bp. 1919:137-140)
„Liva Becalel főrabbi
Híres csodarabbi volt:
Az ő vegyi konyhájában
Agyag-embert is csiholt...”
6. Kiss József *Legenda* c. versében is előfordul a gólem-motívum (1914)
„Embert gyúrt agyagból, ó de az még semmi,
Kőfaragó mester is meg tudja tenni,
De ő lelket is fúj a lomha agyagba...”
7. Szabó Dezső *A gólem* c. novellájában (1916) egy olyan embert említ, akiből mintha kilopták volna a saját lelkét, s „egy undok gólem beleszállott volna...”
8. Szép Ernő *A gólem* c. elbeszélésében (1917) úgy ábrázolja, mint akinek nincsenek valódi emberi tulajdonságai:
„Az emberekkel nem beszélhet az ember, mert ők nem kíváncsiak az emberre, hanem te rád kíváncsiak, mert te gólem vagy és úgy jársz és úgy nézegetsz és úgy csinálsz utánuk mindent, hogy azt hiszik, hogy ők is gólemek”.
9. Kaczér Illés a *Gólem ember akar lenni* c. drámai írásában (Cluj, 1922) a szerelmes gólem alakját rajzolja meg.
10. Karinthy Frigyes G. Mayerni(c)k: *Der Golem-jének paródiáját készítette el (Így írtok ti*. II. Bp. 1924:91-94). <http://mek.oszk.hu/15500/15551/>
„... a regény kilencvenhatodik kiadására néhány napig várni kell, mivel az eddigi kiadásokat oly gyorsan kapkodták szét, hogy még nem készülhetett el az újabb.
Mint értesültünk, a főváros, nehogy a közönség ki legyen téve annak, hogy még a mindennapi gólemét se kapja meg, keresetet intézett a kiadóhoz, hogy az új szállítmány megérkeztéig pót-gólemet bocsásson forgalomba sűrített gólem-kockákban. A kiadó teljesítette e méltányos kérést, és az alább következő pót-gólemet, mint értesülünk, gólem-jegy ellenében, holnap, 5-től 6-ig minden könyvkereskedésben árusítják már, személyenként negyed-gramm mennyiségben. A pót-gólem tartalma a következő:
Első fejezet: GÓ
Második fejezet: LEM
Harmadik fejezet: MASZ
Negyedik fejezet: LAG”

11. Szabolcsi Lajos *A gólem meséi* c. ciklusában említi a közismert történetet. (Déliab. Bp. 1927:245-251)
12. Kiss Arnold *A gólem* c. versében (Egyenlőség 1929) az agyagember a tömeget szimbolizálja.
- „És a Gólem: agyagember
 Lecketlenül pusztít,
 Minden sakál erdők mélyén
 Felüvöltve ordít...
 Hol a főpap? Az igazi pap,
 Aki bátran jönne,
 Hogy a Gólem ajakáról
 A jelszóként üvöltözött
 Hamis nevet: Isten nevét
 Merészen kiverje!”
13. Fényes Samu a pozsonyi jesiva növendékei között említi egyet, akinek a ragadványneve volt a gólem. (*Jidli második változása*. Wien, 1929:258)
14. Tersánszky J. Jenő kétfelvonásos játékot írt *A gólem javított mondája* címen. (*Múlt és Jövő*. 1933:47-49)
- „Tudjuk, a bölcs rabbi Lów vala,
 Ki báb-embert csinált valaha.
 Tudjuk, agyag volt minden íze
 Mozgatója csak egy bűvige.
 Tudjuk, sok nagy tettét,
 Tudjuk, hogy rettegték...”
15. Kolozsvári Gradpierre Emil 1936-ban említi a gólemet teremtő rabbit. (*Nagy emberek*, Bp. 1956:270)
- „Titokzatos hatalmakkal telítettnek érezte magát, mint a gólemet teremtő legendás rabbi”.
16. Barát Endre prózát ír a „Gólem alkotójáról”. (*Hontalan*. Bp. 1941:92-95)
17. Pásztor Béla a fasizmus idején „ébresztgeti” a gólemet *Gólem* c. versében. (Megjelent: *Új Élet*. 1958. 2. szám)
- „Igét, óh Liva, holt rabbi,
 Melytől a kő, mint toll lebeg,
 S melytől Altneu boltjai
 Alatt megéled Gólemed”.
18. Bárdos Pál *Lów rabbi sírján* idézi Prágában a gólem alakját. (*Tiszatáj*. 1972:66)
19. Kardos Tibor prágai emlékeiből merít *Az emberiség műhelyei* c. írásában. (Bp. 1973:94)
20. Hajnal Anna *Agyag-alak* c. költeményében azonosul a gólemmel, akit elhalt szerelmének emléke kelt életre. (*MIOK Évkönyve*. 1977/78:185)
- „Gólem vagyok. Agyag-alak.
 Rőt padlásporban málltam elfeledve:
 de az a kéz mely egykoron kigyúrt,
 a villámló kéz mely nyelvem alá
 a legszebb szót elhelyezte,
 az Egy jelét, azt amely szól: legyen!”
21. Bródy László *A prágai gettóban* c. szonettjében idézi Lów rabbit és a gólemet. (*A Biblia turistája*. Bp. 1981:89)
22. Mezei András a visszájára fordítottan ábrázolja Lów rabbit és a gólemet az *Álom, fejtése* c. versében. (*MIOK Évkönyve*. 1981/82)
- „... mert a Gólem gondolkodott helyette
 akkoron már, – jeleket vésve
 Lów rabbi homlokára”.
23. Szilágyi András erdélyi író memoárjaiban megemlékezik a prágai diákevekről és a gólem legendájáról. (*A halhatatlan fűkaszás*. Bp. 1981:117)
24. Gerend László társait hasonlítja a gólemhez a *Kiűzöttünk városunkból* c. írásában. (Bp. 1982:66)
25. Láng Éva *Szonett Lów rabbi sírjánál* c. versében a vészidő emlékeivel köti össze a gólem alakját. (*MIOK Évkönyve*. 1983/84)
- „utamat állják, nézd a gólemet,
 milyen világ, ahol mindent szabad,
 emberszabásúak a gólemek...”
26. Scheiber Sándor: *Kaczér Illés és a zsidó folklór*. (Folklór és Tártytörténet III., Budapest, 1984:295-390)

27. Kozma György: *Nizsinszki és a gólem*. c. könyvében a kiváló táncos alakját köti egybe a gólem-mítosszal. (Bp. 1985)
28. Farkas Péter: *Gólem – hiperperiodikus közelítések* –, regényesszé. (Magvető, Bp. 2004)

A „Törlesztés” c. sorozat a „Gólem” című hipertext „lineáris kivezetése”. A Gólem 1997 februárja óta „folyamatosan és nyilvánosan íródik az interneten”. Módszere a hipertext, vagyis a szöveg térbeli hálózatként épül, amelynek – legalábbis elvben – minden egyes tetszőleges pontja összeköthető a szövegtest/textúra minden más pontjával. Természetes közege – technikai szempontból – minden olyan felület, amely lehetővé teszi az író és az olvasó számára a hálózaton belüli szabad mozgást. (Tehát minden hiperlinket értelmezni tudó számítógép-program.) Műfaja pedig a regényesszé, avagy – miként a Gólem alcímében olvasható – „hiperperiodikus közelítések”. A teljes szöveg az interneten olvasható.

„Az irodalom mai problémája végül is úgy látszik, nem maga a médiumváltás. A zsákutca, amibe az irodalom a századfordulón ismét belemanőverezte magát, az az érzés, hogy mindent elmondtak már, az a Hoffmannsthal-féle utóíz, hogy a szavak, mint a »korhadt gomba mállanak szét a számban«. Az írás a története során mindegyre nekiütközött ennek a határnak, és mindegyre újratermelte ugyanazokat a stratégiákat a meghaladására: a kimondás lehetetlenségének iróniájával a kifejezésvágy pátosza áll szemben, amely mondatot mondatra halmozva egy teljességgel ártekinthetetlen szövegteomet generál. Ezzel a gesztussal keresi meg a Gólem is a beszéden túlit, mindegy átvágya magát a beszéden, e médium mindahány eszközének végső mozgósításával. Azzal keresi az irodalom új formáját, hogy keresztüldolgozza magát a tradíción: az elbeszélés, a »történetmondás«, a megfelelő kifejezés és a kultúra szerepének kérdésein. A hipertext itt felszabadítóan hat: mentesít egy zárt történet megírásának kötelességétől, annak szükségességétől, hogy a kifejezhetőséget mímeljük ott, ahol csak a hallgatás számít...”

Képzőművészet

1. Lendvai Péter Gergely: *Gólem* c. képe 38 x 48 cm (2001)

2. Thury Levente: 1982-től készít varázslatos „koedukált gólem” szobrokat, melyek számos hazai és külföldi kiállításon szerepeltek nagy sikerrel.

„Hisszük, hogy lesz e fejezetnek folytatója”. (Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. Budapest, 1984., III. kötet, 360)

Zene és színház

1. Kövessy Albert – Virányi Jenő: *Gólem*. Három felvonásos daljáték (Szeged, 1917. április 20.)
2. Kövessy Albert: *A gólemkisasszony*. Egyfelvonásos operett. (1917)
3. Ferenczy Károly: *Az a huncut Gólem*. (1917 április)
4. Bartók Béla: *A csodálatos mandarin* c. egyfelvonásos pantomimja (Köln, 1926. november 27.) – „Én-szimbólum a Mandarin... vérből és sárból gyúrt különös gólem...” (Tallian Tibor: *Bartók Béla*. Bp. 1981:133)
5. Vajda Gergely: *A gólem* c. műve, zsidó operett népi dallamokra. (Bp. 2001)
6. Bëlga zenekar: *Jön a Gólem* c. száma (VanDzsiRekordsz 2005)
7. Babits Antal: *Gólem, avagy a bálványok tündöklése és bukása*. Kamaraopera/táncjáték. (Premier: 2005. október 20. Budapesti Őszi Fesztivál)

Az opera az ókori bálványimádásoktól napjaink cyber-világáig ábrázolja a gólem építésének kísérleteit. Jellemző írói és rendezői szándékkal fejeződik be a darab: a Lów rabbit megszemélyesítő Fekete László főkantor, „biztos ami biztos” alapon, a halottakért mondandó *Káddist* énekel a cserépdarabjaira hullott gólem felett – mintha ember lett volna!

Politika/közbeszéd

A számtalan vonatkozásból csak a legutóbbit említjük:

- Schmidt Gábor: *A pesti Gólem*. (Népszabadság, 2006. december 5.) „A hajszállal főpolgármesterré választott Demszky Gábor egy ideje önjáró Gólem lett... A Gólem pedig tovább nyomul a pesti utcákon”.

Tudomány

(az alábbi művek elsősorban a zsidó misztikával és bölcsellel foglalkoznak, s így közvetve vagy közvetlenül a gólem témáját is érintik)

- Löwy Mór: *A paradicsom allegóriája...* (Bp. 1885)
- Bacher Vilmos: *A középkori zsidó vallásbölcsészek...* (Bp. 1892)
- Spiegler Gyula: *A héberek bölcsészetének története*. (Bp. 1893)
- Silberfeld Jakab: *A lélekvándorlás tana a zsidó irodalomban*. (Bp. 1902)
- Weissburg Gyula: *A miszticizmus a zsidóságban*. (Bp. 1910)
- Löwenheim Miksa: *A világ teremtett voltának problémája...* (Bp. 1935)
- Hevesi Ferenc: *Az ókor zsidó bölcsélete*. (Bp. 1943)
- Scheiber Sándor: *Folklor és tárgytörténet*. 1-3. (Bp., MIOK 1978)
- Georges Vajda (Vajda György): *Kutatások a filozófiáról és a kabbaláról...* Logos Kiadó (Bp. 2000)
- Kaplan, Aryeh: Széfer Jecirá, *Az Alkotás könyve*. Stratégiakutató Intézet, Budapest, 2006.
- Gershom Scholem: *A kabbala helye az európai szellemi történetben*. 1-2. Budapest, Atlantisz, 1995.
- Babits Antal: *Határolt – határtalanság, Maimonidész istenkeresései*. Budapest, Logos kiadó, 2015.

Filozófiatörténeti és művelődéstörténeti szempontból érdemes megjegyeznünk, hogy Nietzsche híres mondása – „Isten halott” – először egy ősi kabbalista szövegben jelenik meg: a gólem-építést megtiltó parancsban! Ha ugyanis sikerülne gólemet létrehozni, akkor az nemcsak jelképesen, hanem valóságosan is „Isten halála”-nak kezdete lenne...

Felhasznált irodalom

- Benedek Marcell 1927 *Irodalmi lexikon*. Budapest.
Magyar Irodalmi Lexikon. 1–3. 1963 Budapest.
Új Magyar Irodalmi Lexikon. 1–3. 1994 Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Gulyás Pál 1939 *Magyar írók élete és munkái*. Budapest.
 Petrik Géza 1888–1920 *Magyarország bibliographiája*. 1–17., Budapest.
Magyar könyvészet 1921–1944. I–VII. 1980 OSZK., Budapest.
Magyar könyvészet 1945–1960. I–V. 1965 OSZK., Budapest.
 Scheiber Sándor 1974–1984 *Folklor és tárgytörténet*. 1–3., Budapest.
Magyar Zsidó lexikon. 1929 Budapest.
 Internet: Google
Jüdisches Lexikon I–V. 1929, Berlin.
Encyclopaedia Judaica I–XXI. 1972 Jerusalem.